

YİRTÖŞLİK DESTANININ SİBİRYA (TÜMEN) TÜRKLERİ EŞ METNİNDEKİ OLAĞANÜSTÜ YARDIMCI KAHRAMANLAR MOTİFİ ÜZERİNE BİR DENEME

A Study On The Motif Of Unworld Helping Characters In The Variant Of
Yirtöşlik Epos Of Siberian (Tümen) Turkic People

Mustafa AÇA*

ÖZET

Türk dünyası folklor araştırmalarında mukayeseli metin incelemelerinin önemi, her geçen gün biraz daha artmaktadır. Bu yolda yapılan çalışmalar, yeni yaklaşımların da ışığında Türk dünyası folklorunu bütünlendirici bir bakış açısı içerisinde gerçekleştirilme yolundadır. Bu bağlamda, araştırmaya konu olan *olağanüstü yardımcı kahramanlar* motifi ve bu motifi bünyesinde barındıran muhtelif türler mukayeseli olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Destan - Masal - Sibiryia - Tatar - Yirtöşlik - Er Töştük

ABSTRACT

The importance of comparative text studies has been on rise day by day in the branch of Turkic folkloric studies. Studies on this area in the light of now approaches have been realized in a way that connects the folkloric materials of all the people of Turkic world. In this connection we have studied in a comparative manner the motif of unworldly helping characters that are the topic of this study and various folkloric genres that contain this motif.

Key Words

Epic - Folk Tale - Siberia - Tatar - Yirtöşlik - Er Töstük

Anadolu sahasında Türk destanları üzerine yapılan çalışmalar, Sovyet Rusya'nın dağılmasıyla daha da hız kazanmıştır. Türk topluluklarının bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte buralarda mevcut olan pek çok folklor metninin gün yüzüne çıkmaya başlaması, bu ivmede önemli bir tesir icra etmiştir. Bu çalışmalar, diğer çalışmalarda olduğu gibi, daha çok ferdî olarak gerçekleştirilmekte, kurumsal anlamdaki çalışmalarla ilgili teşebbüsler devam etmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz gelişmelerin ışığında destan tipleri üzerine yapılan müstakil çalışmalar, Türk dünyası coğrafyasını da göz önüne alarak mukaye-

seli bir yola doğru yönelmiştir. Nitekim, son yıllarda *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin müstesna alplarından olan *Salur Kazan*¹ ile, yine *Dede Korkut*'un lirik destan yönünü izah etmek açısından görkemli bir yere sahip olan *Bamsı Beyrek*² üzerine yapılan çalışmalar, artık destan incelemelerinde mukayeseli bir bakış açısının ön plana çıkarılması gerekliliğini ortaya koymuştur.

Buraya kadar söylediklerimizin paralelinde, bu yazımızda Orta Asya'da ve Güney Sibiryia'da yaygın olarak yaşayan *Er Töştük* destanının Sibiryia (Tümen) Türkleri eş metni üzerinde duracağız. Destan, çeşitli Türk boyları arasında fo-

* Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araş. Gör.

netik bazı tercihler sebebiyle çeşitli isimlerle bilinmektedir. Altay Türkleri arasından Radlov³ tarafından derlenen ve Kazaklar arasında *Er Töstik*⁴, Kırgızlar arasında *Er Töstük*⁵, Sibiryaya (Tümen) Türkleri arasında *Yirtöşlik*, olarak adlandırılan anlatmanın Sibiryaya (Tümen) Türkleri eş metnindeki yardımcı kahramanlar, yazımızın başlığında da belirttiğimiz gibi, çalışmamızın esas konusunu teşkil edecektir. Belirtelim ki, etraflı bir mukayese yolunu tutup, bütün eş metinleri ve diğer bazı anlatmaları inceleme yoluna gittiğimiz taktirde muhtemel çalışmanın hacminin çok geniş olacağını bilincindeyiz. Bu sebepten konuyu sınırlamak mecburiyetinde kaldık; ancak, bu arada yeri geldikçe mukayese amacıyla, Anadolu Türkleri arasında *Avcı Mehmet*⁶ olarak bilinen masal ile, Kazak Türklerinin *Kün Astındağı Künikek Kız*⁷ masalı ve Altay Türklerinin meşhur destanı *Maaday-Kara*⁸dan ve son olarak da destanın Kırgız ve Kazak eş metinlerinden faydalanacağımızı belirtmeyi lüzumlu görüyoruz.

Yazımızın ilk bölümünde, *Yirtöşlik*'in destan mı, yoksa masal havasına bürünmüş bir anlatma mı olduğu problemi üzerinde duracağız.

Bütün yarı-medenî toplumlarda olduğu gibi Türklerin iptidai devrelerinde de edebiyat, sözlü olmasının yanı sıra dinî – sihrî – estetik bir hüviyete sahipti. Mevcut inanç sisteminin çevresinde şekillenen ve animist inancın tesiriyle çiçeklenen mit, edebi tekamülün de tesiriyle daha geç dönemlerde ortaya çıkan destana ve bir yönüyle de masala kaynaklık etmiştir.

Dünya mitoloji araştırmalarında önemli bir yer işgal eden Mircea Eliade,

miti şöyle tarif eder: *Mit kutsal bir öyküyü anlatır; en eski zamanlarda, 'başlangıç'taki masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, Doğaüstü Varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası (sözelimi bir ada, bir tür bitki türü, bir insan davranışı, bir kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatır. Demek ki mit, her zaman bir 'yaratılış'ın öyküsüdür. Bir şeyin nasıl yaratıldığı, nasıl varolmaya başladığı anlatılır. Mit ancak gerçekten olup bitmiş, tam anlamıyla ortaya çıkmış olan şeyden söz eder. Mitlerdeki kişiler Doğaüstü Varlıklar'dır. Özellikle 'başlangıç'taki o eşsiz zamanda yaptıkları şeylerle tanınırlar. Demek ki mitler, onların yaratıcı etkinliğini ortaya koyar ve yaptıklarının kutsallığını (ya da yalnızca "doğaüstü olma özelliğini) gözler önüne serer. Sonuç olarak, mitler, kutsal (ya da doğaüstü) olan şeyin, dünyaya çeşitli, kimi zaman da heyecan verici akınlarını betimlerler. İşte Dünya'yı gerçek anlamda kuran ve onu bugün içinde bulunduğu duruma getiren de kutsalın bu akınıdır. Dahası, insan bugünkü durumunu, ölümlü, cinsiyetli ve kültür sahibi bir varlık olma özelliğini Doğaüstü Varlıklar'ın müdahalelerinden sonra edinmiştir*⁹.

Tabiat ve onun ayrılmaz parçası insan üzerinde bu kadar etkin bir role sahip olan mit, hakimiyetini kaybetme tehlikesi karşısında karşı atağa geçmiş, sözlü aktarım geleneğine dahil olan ancak yazı medeniyetinin potasından geçerek kalıplaşan türler içinde varlığını ve mücadelesini devam ettirmiştir. Bu türler nelerdir? Bu türler, yukarıda da belirttiğimiz gibi ilk planda destan ve ma-

sal, daha sonra da efsane vs. gibi türlerdir.

Batılı masal araştırmacılarından bazıları, masallardaki mitik kalıntılar hakkında görüş bildirmişlerdir. Bunlardan Grimm kardeşler masalarda şekil değiştirmiş ve ufalanmış olsa da, çok eski mitlerin kalıntılarını görmüşlerdir. Arnold Von Gennep, Veselski gibi araştırmacıların da katıldığı bu görüşlere karşı çıkanlar da olmuştur. Örneğin Max Lüthi, motiflerin içinde geçtiği masallardan daha eski olduğu görüşünü savunmuştur¹⁰. Lüthi, belirttiği bu arkaik motiflerin kaynakları hakkında herhangi bir görüş belirtmemiştir. Biz bu motiflerin kaynaklarının mitler ve mitlerin pratiği olan ritüeller olduğu düşüncesindeyiz. Bu bahse son vermeden önce önemli bir noktaya daha dikkat çekmek istiyoruz; bu da yukarıdaki tanımda da görüleceği gibi mitin tam bir gerçeklik olarak kabul edilmesine karşılık, masalın hem anlatanlar hem de dinleyenler tarafından hayal mahsulü kabul edilmesidir. Burada ilk bakışta bir çelişki olduğu düşünülebilir. Ancak mitlerdeki olayların masalarda yalanlanması gibi bir gelişim çizgisi dikkate alındığında bu konunun aslında çok da karmaşık olmadığı görülecektir. Yukarıdan beri söyleye geldiğimiz tekamül ışığında kabuller bütünü'nün değişmesi, tabiatın metalaştırılması gibi durumlar bu değişmeyi izah etmede az çok yeterli olacaktır. Giriş mahiyetindeki bu bilgilerden sonra asıl konumuza giriş yapabiliriz.

Merhum Pertev Naili Boratav, *Er Töştük* için şunları söylemiştir: *Er Töştük destanı, Kırgızların ve komşularının folklorundan kaynaklanmış çok sayıda motif ve epizottan meydana gelmiştir. Bu epik bütünlük, bir derlemenin ve gözden*

*geçirmenin sonunda ortaya çıkmıştır. Töştük, çok muhtemeldir ki, tarihi Kırgız şahsiyetidir ve Manas destan dairesinin bir halkasıdır*¹¹. Boratav, *Er Töştük*'ün *Manas* destan dairesinin bir halkası olabileceğini belirtiyor. Ancak, destanın yayılma sahasının genişliği ve ihtiva ettiği pek çok mitolojik motif, çok daha önceki bir dönemde müstakil bir *Er Töştük* destanın var olduğunu ve bu anlatmanın zamanla çeşitlenmenin etkisiyle ilk formundan uzaklaşıp *Manas* destanına eklendiği izlenimini vermektedir¹². *Er Töştük* destanının bütün eş metinleri arasındaki organik bağ, yukarıdaki tezimizi desteklemektedir. Bu destan da şüphesiz diğer pek çok destan gibi manzumdur. Nitekim daha sonra çeşitlenme ve buna bağlı bir takım tasarruflar sebebiyle nesir olarak anlatılmaya başlanmıştır.

Boratav, *Er Töştük*'ün masal formunu kazanmasını, Kırgızlar, Kazaklar ve Sibiry (Tümen) Türkleri gibi Türk topluluklarının Müslümanlığı kabul etmelerine ve bunun sonucunda efsane inançlarının hafiflemesine, efsanelerin git gide masallara dönüşmesine bağlamaktadır¹³. Halk yaratmaları üzerinde, şüphesiz yeni girilen din ve kültür muhitlerinin tesiri etkili olmuştur. Ancak aşağıda yardımcı kahramanlar motifini inceleyeceğimiz *Yirtöşlik* destan/masalında İslamî etkiler oldukça sathidir. Anlatmanın ancak bir yerinde İslamî bir belirti vardır, o da *Tümgekyargıç*'in sınav sırasında çürük balta ile tomruğu yardığı sırada söylediği besmele (bismilla) dir.

Merhum Bahaeddin Ögel'in Türk destanlarının oluşumuna ışık tutacak şu görüşü hayli dikkat çekicidir: *Genel olarak Orta Asya'da efsanelerin bir öz kısmı ve bir de sonradan çeşitli ozanlar tarafından ilave edilen yeni parçaları vardır.*

Efsanelerin özü, çoğu zaman gerçekte ilgilidir ve yarı tarih olaylarını içinde toplar. İlaveler ise, yine Orta Asya mitolojisinden ilhamını alan bir nevi peri masallarıdır¹⁴. İşte yazımızın konusunu teşkil eden *Yirtöşlik* de bu merhalelerden geçerek bugünkü formunu kazanmıştır.

Yirtöşlik'in Sibirya (Tümen) Türkleri eş metni Türkolog V. V. Radlov tarafından 1860 yılında Tümen şehri yakınında bulunan ve bugün artık ortadan kalkmış olan Kalmaklar köyünde derlenip **Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen, Jivuşçih ve Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi** (4. c, SPb. 1872)'de yayımlanmıştır¹⁵. Bu anlatmanın altı benzer metni Radlov'un bulunduğu bölgelerde yüz yıl sonra mütakamil bir masal formunda ve *Altınduvga* adıyla derlenmiştir¹⁶. Bu benzer metinler üzerinde N. Hisamov, İ. Hadiyeva ve F. Ehmetova gibi araştırmacılar çalışmışlardır.

Asıl konumuza geçmeden önce, *Yirtöşlik*'in Sibirya (Tümen) Türkleri eş metninin epizotlarını belirtmeyi konumuz açısından faydalı görüyoruz:

1) Bir han, evlenmek isteyen yedi oğlunu evlendirmek için yedi kızlı hanı aramaya çıkar.

2) Hanı gören küçük kız onu tanır ve kaynatası olacağını bilir.

3) Han, yedi kızlı hanı bulup dünür olur ve kızları alır.

4) Altı kardeş ve babaları *Yirtöşlik* olmaksızın toy yapmaya giderler.

5) Toy yapıldıktan sonra, kocası gelmeyen (evde kalan) küçük kız yola çıkarken babasından mal yerine yedi kat yer altındaki *Çalkoyrık*'i ister.

6) *Çalkoyrık*'i alan kız düğün alayı ile beraber yola çıkar.

7) Yolda yılan (ejderha) ile karşılaş-

ılan kervan, hanın *Yirtöşlik*'i vermeyi vaat etmesiyle kurtulur.

8) Yılanı vaat edilen *Yirtöşlik* düğün alayı geldikten hemen sonra yılanı teslim olur.

9) *Yirtöşlik*, yılanla birlikte yer altı hanının sarayına varır ve hanın yılan sıfatındaki kızı ile evlenir.

10) Bu yılan gerdekte güzel bir kız olur (aslına döner).

11) *Yirtöşlik*, hanın isteği üzerine kendi evini yapmak için deryadaki asil kemikle, geyikle, karakuşla ayrı ayrı mücadeleye eder ve evini yapar.

12) Karısına yardımcı olması amacıyla ikinci bir eş arar. (Könersuluv)

13) Köner'i almaya *Çalkoyrık* ile giden *Yirtöşlik* yolda *Taşbeylegiç*, *Tavsukkiç*, *Cirtınlagıç*, *Külwpkıç*, *Tümgekyargıç*, *Turgayatuçı*, adlı yiğitlerle karşılaşır. (Aslında bunlar adlarını maharetlerine göre almışlardır.

14) *Taşbeylegiç*: Ayağında değirmen taşı bağlı olduğu halde koşabilen bir yiğittir.

Tavsukkiç: İki dağı birbirine vurabilen bir yiğittir.

Cirtınlagıç: Yedi kat yer altındaki sesleri duyabilen bir yiğittir.

Külwpkıç: Bir gölün suyunu ağzına alabilen bir yiğittir.

Tümgekyargıç: Çürük balta ile odunu yarabilen bir yiğittir.

Turgayatuçı: Turgay kuşunu göz görümü yerden vurabilen bir yiğittir.

15) *Yirtöşlik*, Köner'in babasının sınavlarını yiğitlerinin de yardımı ile geçer.

16) Köner'i alan *Yirtöşlik* kaynatasının yanına döner.

17) Kaynatasının izniyle baba ocağına dönmek için yola çıkan *Yirtöşlik* Köner'le birlikte su baskınına uğrar.

18) Köner'le ayrı yerlere düşen Yirtöşlik bir beye hizmetçi olur; Köner ise bir müslüman padişahın korumasına girer.

19) Köner, güvercinleri yardımıyla uzakta kalan Çalkoyruk'ı yakına getirir.

20) Düzenlenen yarışmada Çalkoyruk'ı tutup binen Yirtöşlik Köner'e kavuşur.

21) Yola koyulan Yirtöşlik, yaşlanmış ilk karısı ile karşılaşır. İki karısını da alarak eve gelir.

22) Babası ve anasıyla görüşen Yirtöşlik 'han' olur, karıları ise 'haniş' olur.

Tatar destanları üzerine yapmış olduğu kıymetli çalışmaları ile tanınan Flora Ehmed Urmançi, Tatar destanlarını genel olarak üç büyük grupta incelemiştir:

1) Alp kişiler hakkında destan ve rivayetler (Alpmemşen, Ak Köbök, Altain Sain Süme, Kara Kükil, Mişek Alıp, Yirtöşlik vs.).

2) Meşhur tarihi destanlar ve onların parçaları (İdigeş, Çura Batır, Urak Mamay, Gıysa Ulı Amet vs.).

3) Muhabbet (aşk) destanları (Tahir-Zöhre, Büz Yigit, Kuzı Körpe-Bayan Silu, Şahsenem ve Garip vs.)¹⁷.

Urmançi'nin tasnifine göre, Yirtöşlik birinci gruba, yani, alp kişiler hakkındaki destan ve rivayetlere dahildir. Yirtöşlik bu yönüyle diğer kahramanlık destanlarında olduğu gibi pek çok mitolojik unsuru da bünyesinde barındırmaktadır. İşte bu mitolojik motiflerin en önemlilerinden biri "olağanüstü yardımcı kahramanlar" motifidir. Yukarıdaki epizot sıralamasında 14. sırada, isimlerini ve olağanüstü güçlerini verdiğimiz altı olağanüstü yardımcı kahraman, Türk destan ve masallarında oldukça önemli bir yer işgal eden motifler arasındadır.

Bu yardımcı kahramanların incelediğimiz destanda ve diğer anlatmalardaki yerlerini belirtmeden önce Yirtöşlik destanındaki fonksiyonlarını belirteceğiz.

Barsa Kilmes¹⁸ Padişahı'nın kızı Könersılu'u almaya giden Yirtöşlik, yolda sırayla karşılaştığı Taşbeylegiç, Tav-sukkuç, Cirtınlagiç, Külupkuç, Tümgekyargıç ve Turgayatuçı (altı kardeş) ile birlikte padişahın şartlarını kabul eder. İlk olarak Taşbeylegiç, padişahın cadısı ile koşu yarışı yapar. Cadının hilesiyle yarış sırasında uyuyan kahraman, uykudan uyanır ve cadıyı geçerek yarışı kazanır. İkinci olarak Tav-sukkuç, padişahın pehlivanı Çingiz ile güreşir ve onu yener. Üçüncü olarak Cirtınlagiç padişahın bir sonraki imtihanının ne olduğunu yeri dinleyerek öğrenir. Dördüncü olarak Külupkuç, ağzına aldığı bir gölün suyu ile ateşe verilmiş demir sarayı söndürür ve kahramanları kurtarır. Beşinci olarak Tümgekyargıç çürük balta ile (bismillah deyip) tomruğu yarar. Altıncı olarak padişahın imtihanını daha önceden Cirtınlagiç yardımıyla öğrenen kahramanlar süt gölünde yıkanır, sonunda da Turgayatuçı, padişahın baltası altına yatmaya razı olur, ancak balta ona işlemediği gibi, tepip Barsa Kilmes'i öldürür.

Yukarıda ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız imtihan ve kahramanlık gösterme motifi, kahramanlardan biri hariç diğerlerinin kabiliyetleriyle alakalı imtihanları geçtiklerini bize göstermektedir. Yalnızca Turgayatuçı kabiliyetiyle ilgili olmayan bir imtihana tabi tutulmuştur; bunun sebebi, destanda diğer kahramanların baskısına bağlanmaktadır. Diğer beş kahraman imtihanları geçmişler, ancak Turgayatuçı bir etkinlik göstermemiştir, bunun için de baltanın altına başını koymaya razı olmuştur. Bu

son durumu çeşitlenmeye ve buna bağlı olarak meydana gelen değişikliklere (Anlatıcı vs.) bağlayabiliriz. Destanın Kazak ve Kırgız eş metinlerinde *Turgayatuçı* ismi geçmediği gibi, onun yeteneğine yakın bir kahramandan da bahsedilmemektedir.

Olağanüstü arkadaşlar motifi, Antti Aarne ve Sitith Thopmson'un **The Types of the Folktale**¹⁹ adlı kataloglarında 513 ve 514 numarada, **Typen Türkischer Volksmärchen**'de 77 olarak belirtilmiştir²⁰. Motifin indekslerdeki yerini gösterdikten sonra yazımızın ikinci bölümünü oluşturan mukayeseye geçebiliriz.

Altay Türkleri arasında anlatılmakta olan ve Türk destan geleneği içinde önemli bir yere sahip olan *Maaday-Kara* destanı da bünyesinde pek çok mitolojik motif barındırmaktadır.²¹ Mukayese maksadıyla destandaki yardımcı kahramanlar motifine yoğunlaşacağız.

1963 yılında Sazon Saymoviç Surazakov tarafından, *Aleksey Grigoryeviç Kalkin'den derlenen bu destan, manzum olup 7738 mısradan müteşekkildir. Bilinen Altay kahramanlık hikayelerinin hacimce en büyüğüdür. İki bölümden oluşan destanda belli başlı hadiseler Maaday-Kara'nın oğlu Kögüdey-Mergen'in mücadelelerinin anlatıldığı ikinci kısımda geçer. Birinci kısım daha çok giriş mahiyetindedir*²². Destanda kahramanın yardımcıları, ikinci bölümde ortaya çıkarlar. Burada da tıpkı *Yirtöşlik*'te olduğu gibi eş aramaya çıkma esnasında olağanüstü güçlere sahip kahramanlar ortaya çıkar. *Altın Küskü* ile evlenmek için uzak ülkeye giden *Kөгüdey Mergen* yolda birbiri arkasınca, harikulade kabiliyetleri olan ve kendisine tıpatıp benzeyen altı yardımcısına rastlar. Eşlerinden

biri dolu bir gölü içebilme (*Köлтаvsар - Yirtöşlik*'te *Kүлүүркүч*), bir diğeri bir dağı bir yerden kaldırıp başka bir yere koyabilme kudretindedir, (*Tavsogар - Yirtöşlik*'te *Tavsukkıç*), çok hızlı koşabilen ve adı *Celayak* olan bir yardımcı, adı *Surmergen* olan başka bir yardımcı ve *Sakkulak* isimli bir başka yardımcı daha vardır. Bu altı kahraman, *Kөгüdey Mergen*'in *Altın Küskü* ile evlenmesine mani olmak gayesiyle *Kara Taadi*'nin yaptırdığı engellerin, tuzakların hepsinin hakkından gelirler; kızını isteyenlere *Ay Kağan* tarafından teklif edilen üç zor vazifeyi de başarırlar.²³

Buraya kadar söylediklerimiz, yardımcı kahramanların destan kahramanına önemli durumlarda yardım ettiklerini ortaya koyuyor. Ancak bir kahramanlık destanında kahramanın, hiç kimsenin yardımı olmaksızın kendisinin de bizzat mutlaka mücadele vermesi gerekir; bu olmadan hikayeyi kahramanın kendisinin temsil etmesi düşünülemez. Epik hikayelerde sihirli (veya başka) yardımcılarıyla birlikte bu husus, öyle bir ana tesadüf ettirilir ki, o zaman kahraman, oldukça tecrübeler kazanarak kudretli bir bagatır (bahadır) olur. *Maaday-Kara* destanında bunu, hikayenin sonunda *Kөгüdey-Mergen*'in kendisi için pek güç olan *Ay Kağan*'ın son iki vazifesini daha yerine getirirken görmekteyiz. *Kөгüdey-Mergen*, deniz balinasının altın yüzgecini *Ay Kağan* için elde eder ve ona iki kara ayı getirir. Bunun üzerine *Ay Kağan*, kızının *Kөгüdey-Mergen* ile evlenmesine rıza gösterir, sonra da kahraman yer altı dünyasının sahibi *Erlik*'i yener²⁴.

Yirtöşlik destanında da kahramanımız mütemediyen kahramanlığını sergi-

lemektedir. Deryadaki *asil kemik*'i (*Maaday-Kara*'daki deniz balinasına dikkatinizi çekmek isterim), *geyik*'i ve *karakuş*'u öldürmesi onun gösterdiği kahramanlıklardan birkaçıdır.

Maaday-Kara destanından başka *Yirtöşlik*'le yardımcı kahramanları bakımından benzerlikler bulunan bir diğer anlatma da, Türkiye Türkleri ve Azerbaycan Türkleri arasında bilinen *Avcı Mehmet* masalıdır. Saim Sakaoğlu'nun, **Gümüşhane Masalları – Metin Toplama ve Tahlil**²⁵ adlı eserinde belirttiği motif sıralamasını aynen alıyoruz:

1) *Avcı Mehmet babasının vasiyetini dinlemez.*

2) *Gitmemesi söylenen dağdan getirdiği postu padişaha verir.*

3) *Mükafat olarak alacağı altınların yerine dayak yer. Padişah, Mehmet'in Cimcime Sultan'ı getirmesini ister. Mehmet, bir baba dostu sayesinde Sultan'ın yerini öğrenir.*

4) *Mehmet yolda yine babasının arkadaşı olan 3 kişiye rastlar.*

a-*Dağları tartan*

b-*Yer dinleyen*

c-*Araz yutan*

5) *Cimcime Sultan'ı almak için 3 şartı yerine getirir.*

a-*Kayanın yerini "Dağları tartan" değiştirir.*

b-*Askerin bütün yemeğini "Araz Yutan" yer.*

c-*Yedi devlerin bülbüllerini "Yer Dinleyen" getirir.*

6) *Cimcime Sultan, padişaha Mehmet'in yediği dayağı söyler ve onu tehdit eder.*

7) *Padişah önce kızını Mehmet'e verir.*

Masalın Eberhard-Boratav²⁶ ve

Aarne-Thompson²⁷ kataloglarındaki tip numaraları yukarıda verdiğimiz tip numaraları ile aynıdır.

Yukarıda motif sıralamasını ve indekslerdeki yerini belirttiğimiz *Avcı Mehmet* ile *Yirtöşlik*'in en bariz benzerliği, kendisini yine *yardımcı kahramanlar*da göstermektedir. Tıpkı *Maaday-Kara*'da olduğu gibi *Avcı Mehmet* masalında da bu yardımcı kahramanlar olağanüstü güçlere sahiptirler. Bunlardan birisi *Dağları tartan* adına sahiptir ki, *Yirtöşlik*'teki *Tavsukkiç*'a karşılık gelmektedir. Bir diğerinin adı *Yer dinleyen* olup, *Yirtöşlik*'te *Cirtınlagıç*'a karşılık gelmektedir. Bu kahramanlar şimdiye kadar ele aldığımız bütün anlatmalarda aynı yeteneklere sahiptirler.

Yardımcı kahramanlar arasındaki benzerlikleri güçlendirmek ve daha geniş bulgularla desteklemek açısından "*Kün Astındağı Künikey Kız*"²⁸ adlı Kazak masalını da çalışmamıza dahil ettik. Fakir bir çocuğun, hanın mükafatına ulaşmak için vermiş olduğu mücadeleleri konu alan masalda han, vezirlerinin de etkisiyle masal kahramanını *Künikey Kız*'ı alması için gönderir. Daha önce de *Künikey Kız*'ı almak isteyenler olmuş, ancak hepsi ölmüştür. Çocuk, bu zor görevi yerine getirmek için giderken yolda öncelikle *Tav kötergen*'le karşılaşır (*Yirtöşlik*'te *Tavsukkiç*), devin isteği üzerine yola birlikte devam ederler. İkinci olarak *Cer Tıñdavşı* ile karşılaşır (*Yirtöşlik*'te *Cirtınlagıç*), o da katılır ve üçü birlikte yola devam ederler. Üçüncü olarak *Eki köldiñ suvın urttavşı* (İki gölün suyunu avurduna doldurup duran dev) ile karşılaşır (*Yirtöşlik*'te *Külwpkıç*). Dördüncü olarak iki ayağına iki batman taş bağlayıp oradan oraya seğirtip duran *Celayak*'la karşılaşır (*Yirtöşlik*'te *Taşbeylegiç*) ve yola birlikte devam ederler.

Kahramanlar ilk olarak *Tav kötergen* devin yardımıyla *Boz Köpek*'i öldürürler. Hanla görüşen kahramanlar hanın şartlarını yerine getirmeyi kabul ederler. Bu şartlardan ilkinde *Tav kötergen* ile hanın pehlivanı güreşirler, *Tav kötergen* bu güreşi kazanır (*Yirtöşlik*'te *Tavsukkiç*'in *Barsa Kilmes* padişahın pehlivanı *Çıngız*'la güreştiğini hatırlatmak isterim). İkinci olarak hanın cadısı ile *Celayak* yarışır. Cadı yolda *Celayak*'i esritir, ancak yine de *Celayak* onu geçmeyi başarır (*Yirtöşlik*'te *Taşbeylegiç*'in *Barsa Kilmes* padişahın cadısı ile yaptığı yarış *Yelayak*'ın yarışının aynıdır). Üçüncü olarak kızını saklayan han, kızının nerede olduğunun bulunmasını şart koşar. Bunu da *Cer tūndavşı*'nın yardımıyla hallederler (*Yirtöşlik*'te *Cirtınlagıç* yeri dinleyerek padişahın planlarından haberdar olur). Son olarak demir saray içine kapatılan kahramanlar, ateşe verilen sarayı *Eki köldiñ suvın urttavşı* devin yardımıyla söndürmeyi başarırlar (*Yirtöşlik*'te de bu son imtihan aynı şekilde cereyan etmekte ve aynı şekilde sonuçlanmaktadır). Sonuçta bütün şartları yerine getiren kahramanlar *Kūnikey Kız*'ı alırlar²⁹. Kazak masalı ile *Yirtöşlik* arasındaki en büyük paralellik yine yardımcı kahramanlarda kendini göstermektedir. Görünen tek fark *Yirtöşlik*'te bu sayının altı olmasına karşılık *Kūn Astındağı Kūnikey Kız*'da bu sayının dört olmasıdır. Ancak yine de bu dört kahramanın isim ve yetenekleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Mezkur masalı *Yirtöşlik* geleneğinin bir varyantı şeklinde düşünebiliriz.

Yirtöşlik destanının Kazak ve Kırgız eş metinleri mukayese bölümümüzün son kısmını oluşturacaktır. Destanın Kazak eş metninde *Er Töstik* evlenmek için *Temir Han*'ın kızını aramaya çıktığı

zaman yeni arkadaşlarıyla karşılaşır: Kuş kuyruklarını takas etmeye gelen bir adam, geyikleri kovalayan ve adı *Celayak* olan başka bir adam, bunun ayaklarının her birinde kazan büyüklüğünde birer taş bulunmaktadır; belli aralıklarla kulağını yere dayayıp toprağı dinleyen başka bir adam, *Sakkulak*; dağları üst üste koyan başka bir adam, *Tavsoğar* (*Tavköşirer*); bir gölün suyunu içen *Költavısar*; son olarak da her şeyi gören başka bir adam³⁰. Bu yedi kahraman altı dağ ve yedi göl ardında korunan *Temir Han*'ın ülkesine varırlar. *Tavsoğar*, dağları üst üste katlar, *Költavısar* göllerin suyunu içer ve hanın obasına ulaşırlar. Kızı isterler ancak *Temir Han* kızını, şartlarını başarana verecektir. Bunlardan ilki olan at yarışını *Töstik*'in atı *Şalkuyruk* kazanır. Güreşte *Tavsoğar* bir dağı yerinden kaldırır. Koşma yarışında bir cadı tarafından kandırılıp uyutulan *Celayak* son anda uyanır, cadının gözlerine bir avuç toprak atarak yarışa girer ve herkesi geçerek yarış kazanır. Bir gölün dibine düşmüş kırk kulaçlı dev kazanı bulma yarışında *Költavısar*, *Şalkuyruk*'ın da yardımıyla başarılı olur. Etrafında ateş yakılan demir eve kapatılan *Töstik* ve arkadaşları, *Tavsoğar*'ın kapıyı kırması ve *Költavısar*'ın içtiğı suları tükürerek ateşi söndürmesi ile kurtulurlar. Daha sonra *Kūñke*'yi alan kahramanlar geri dönerler. Yolda *Er Töstik* arkadaşlarından ayrılır³¹.

Sayakbay Karalayev anlatması olan Kırgız *Er Töstük*'ünde de dört tane yardımcı kahraman vardır. Bunlardan biri geyikten hızlı koşar (*Ceyren sekirtpes*), biri yeri dinler (*Cer tūnşaar*), biri uzağı görür ve biri de denizleri içebilir. Diğer eş metinlerden farklı olarak, yardımcı kahramanlar Kırgız eş metninde yer altı dünyasının hükümdarı *Kök-dö*

tarafından bir sınav sırasında öldürülürler³².

Buraya kadar örnek verdiğimiz metinlerin ışığında “*olağanüstü yardımcı kahramanlar*” motifinin Türk dünyası folklorunda bu bağlamda da bilhassa destanlık ve masalcılık geleneğinde oldukça önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Türk destanları içinde kolektif bir yapı gösteren yardımcı olağanüstü kahramanlar motifi, bu yapıyla diğer motiflere nazaran daha arkaik bir motiftir. Olağanüstü yardımcı kahramanlar, mitin yardımcıları, mitin tabiat-taki ve insanlar üzerindeki hakimiyetini devam ettirme göreviyle mükellef olan mitik-tanrısal kahramanın yanında yer alarak ona yardımcı olmuşlardır³³.

Bu olağanüstü yardımcıları farklı misyonlara ve özelliklere sahip olup, etrafında kültürler meydana getiren atalardı. Yazımızın konusunu teşkil eden olağanüstü kahramanların sahip oldukları güçlerin hep tabiatla ilişkili olması da (Çürük balta, tomruk, göl, yer altı, dağ, turgay kuşu vs.) bu tezimizi güçlendirmektedir. Atalar kültüne inanan ve etrafında bazı pratikler geliştiren bir topluluğun bu inancını edebi yaratmalarına yansıtması kadar normal bir hadise olmaz. Şüphesiz bu etkilemede motifin mitolojik vasıfları da etkin bir rol oynamıştır.

NOTLAR

¹ Ali Duymaz, **Bir Destan Kahramanı – Sahlur Kazan**, İstanbul 1997.

² Metin Ergun, **Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı –Alıp Manaş**, Konya 1997.

³ V. V. Radlov, **Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen Yujnoy Sibiri**, 1. c., SPb. 1866.

⁴ **Kazak Halık Âdebiyeti-Erteğiler**, 4. c., Almatı 1989, 5-30. Eserde yer alan varyant, V. V. Radlov, **Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen, Jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoj**

Stepi, 3. C., SPb. 1870'den alınmıştır.

⁵ Radlov, 5. c., 1885; Destanın Kırgız varyantları üzerinde yapılan bir değerlendirme için bk: **Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmaçılık Tarihünün Öçerki**, Frunze 1973, 391-418. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi** adlı eserinin ikinci cildinde (1995) *Er Töştük*'ün Radlov tarafından derlenip yayımlanan Kırgız varyantıyla *Dede Korkut*'taki *Tepegöz* arasında mukayeseler yapmaktadır (68-69. s.)

⁶ Saim Sakaoğlu, **Gümüşhane Masalları-Metin Toplama ve Tahlil**, Ankara 1977, 367-372; Wolfram Eberhard – Pertev Naili Boratav, **Typen Türkischer Volksmärchen**, Wiesbaden 1953, (tip: 77).

⁷ **Kazak Halık Âdebiyeti-Erteğiler**, 2. c., Almatı 1988, 5-11.

⁸ **Maaday-Kara, Altayskiy Geroişeskiy Epos**, Moskva 1973.

⁹ Mircea Eliade, **Mitlerin Özellikleri**, (Çev. Sema Rifat) İstanbul 1993, 13.

¹⁰ Ali Duymaz, *Zümrüdü Anka Masalı ve Bazı Mitolojik Motifler*, **Erciyes**, 16 (184), Nisan 1993, 23-25.

¹¹ Pertev Naili Boratav, *Er Töştük Destanı ve Halk Masalı, Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler I)*, Ankara 1995, (Yay. haz. Fikret Türkmen), 259-265.

¹² Kahramanın yer altına inip kötü güçlerle mücadele etmesini ele alan ve mitik düşünceyle örülmüş olan konu, Türk destan geleneğini çok canlı bir şekilde yaşatan bölgelerde yoğun bir şekilde işlenmektedir. Nitekim, Altay kahramanlık destanlarının konuları ele alındığında da bazı destan kahramanlarının yer altı dünyasına inip *Erlık başta olmak üzere karanlıklar dünyasının karanlık ve olumsuz güçleriyle mücadele ettiği* görülecektir. İ. V. Puhov, Altay kahramanlık eposlarının konularını şu şekilde sıralamaktadır: *a) Kahramanın canavarlarla mücadelesi, b) Kahramanın yer altı dünyasının hakimi Erlık'le mücadelesi, c) Kahramanın dönürlüğü ve düğünü, ç) Kahramanın yabancı hanların işgallerine karşı mücadelesi, d) Kahramanın sömürücü-zulmedici kötü hanla mücadelesi.* (Puhov, *Altayskiy Narodny Geroişeskiy Epos, Maaday-Kara, Altayskiy Geroişeskiy Epos*, 30.) Puhov, kahramanın canavarlarla ve yer altı dünyasının hakimi olan Erlık'le olan mücadelesinin bir arada ele alınması gerektiğini söyleyerek şöyle devam eder: *Kahramana karşı çıkan iri ve sakat görünümlü olarak gösterilen Erlık'in oğulları, torunları, yeğenleri ve diğer yiğitleri canavarların bütün belirtilerini taşımaktadırlar. Onlar yağmalyorlar ve yer altı dünyasına insanları esir edip kaçıroyorlar, rakip damat rolünde*

ortaya çıkıyorlar. Kahramana karşı onlar hem yalnız hem de büyük bir ordu önünde savaşıyorlar (Bu ordu aslında mücadelede yer almıyor ve sadece kahramanın ne kadar çok düşman öldürdüğünü göstermek için kullanılıyorlar.). Erlik'in gönderdiği yiğitler yenildiği zaman kahramanla bizzat Erlik'in kendisi mücadele etmektedir. Onlar arasındaki mücadele Erlik'in yenilmesiyle son buluyor. Bazen kahraman, çok zor bir görevi yerine getirmek için yer altı dünyasını istila ediyor ve bu da kahramanla Erlik arasındaki mücadeleye yol açmaktadır. (Puhov, 31.)

¹³ Pertev Naili Boratav-Louis Bazin, *Er Töştük, Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler I)*, Ankara 1995, (Yay. haz. Fikret Türkmen), 228-248. Başta Altay kahramanlık destanları (*Alıp-Manaş, Maaday-Kara, Altay-Buçay, Kan-Mergen*, vs.) olmak üzere, *Er Töştük* gibi metinlerin masal mı yoksa destan mı olduğu pek çok araştırmacının gündemini işgal etmiştir. Altay destanlarını ele alan S. E. Malov ve N. K. Dmitriev, Altay destanlarını zamanla bozulmuş, küçülmüş, parçalanmış ve alelade masallara dönüşmüş metinler olarak kabul etmektedirler. Meşhur türkolog V. M. Jirmunskiy de Altay destanlarını ve yazımının konusu olan *Er Töştük*'ü kahramanlık masalları (*boğatırskaya skazka*) olarak kabul etmektedir. L. P. Potapov ile A. L. Koptelov ise bu görüşlere karşı çıkarak Altay destanlarını kahramanlık destanı olarak vasıflandırır. Potapov, Koptelov ve Puhov, metinlerin içeriğinin kahramanlık karakterde olmasını, onların kahramanlık destanları olarak değerlendirilmesinde en büyük kanıt olarak kabul ederler. (Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bk: Puhov, 27-28.) Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere içlerinde mitolojik ve masalsı unsurları ziyadesiyle barındıran kahramanlık konulu metinlerin masal mı yoksa destan mı olarak kabul edileceği tartışmalı bir konudur. Fakat, Potapov, Koptelov ve Puhov'un da dediği gibi, içeriğin kahramanlık karakterde olması onların destan metni olarak sayılmasında önemli bir delildir.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1989, 539.

¹⁵ Flora Ahmed Urmançı, *Tatar Halk İcatı - Dastannar*, Kazan 1984, 340.

¹⁶ Flora Ahmed Urmançı, 341.

¹⁷ Urmançı, 12.

¹⁸ Türk dünyası masallarında adı geçen ve giyenlerin geri dönmediğine işaret edilen Barsa Kilmes adlı bir masal ülkesi vardır.

¹⁹ Antti Aarne - Sitith Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki 1964.

²⁰ Wolfram Eberhard - Pertev Naili Boratav, (tip: 77).

²¹ Sazon S. Surazakov, *Problema İzüçeniya, Geroičeskogo Eposa Altaytsev, Altayskiy Folklor: Literatura*, Gorno Altaysk 1982, 95-102. (*Maaday-Kara* ile *Er Töştük* arasında büyük benzerlikler söz konusudur. Araştırmacıların görüşleri de bu doğrultudadır. Ünlü âlim Surazakov da adı geçen makalesinde Türk destanlarındaki ortak yönlerden bahsederken *Maaday Kara* ile *Ertöştük* arasındaki benzerlikler üzerinde durmuştur (s. 96).)

²² İ.V.Puhov, *Altayskiy Narodny Geroičeskiy Epos, Maaday-Kara, Altayskiy Geroičeskiy Epos*, Moskva 1973, 45.

²³ Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Rahmankul Berdibay, *Baykal'dan Balkan'a*, Ankara 1997.

²⁴ İ.V.Puhov, 59.

²⁵ Sakaoğlu, 114.

²⁶ Eberhard -Boratav, (tip: 77)

²⁷ Aarne -Thompson, (tip: 513-514)

²⁸ **Kazak Halk Âdebiyeti-Erteğiler**, 2. c., Almatı 1988, 5-11. Anadolu sahasından derlenmiş olan *Avcı Mehmet* ve *Avcı Mehmet'in Oğlu* masallarıyla Kazak Türkleri arasında derlenmiş olan *Kün Astındağı Künikey Kız*'in mukayesesi için bk: Mehmet Aça, *Bir Kazak Masalı: Kün Astındağı Künikey Kız*, *Erciyes*, 227, Kasım 1996, 16-25.

²⁹ **Kazak Halk Âdebiyeti-Erteğiler**, 2. c. 8-10; olağanüstü yardımcıları motifi mezkur masalın haricinde Kazak kahramanlık destanlarından Dotan Batır'da da bulunmaktadır. Dotan ağabeylerine eş aramak için yola çıktığında yolda ona yardımcı olacak yardımcılarıyla karşılaşır. Bu yardımcıları Sakkulak, Jelayak, Közbaylavşı adlarını taşımaktadırlar. Bunların sahip oldukları olağanüstü güçler yukarıda verilen özelliklerle aynıdır. Dotan, olağanüstü güçlere sahip yardımcıları sayesinde destan boyunca girdiği pek çok güçlüğün üstesinden gelir. Bkz. *Dotan Batır, Batırlar Jırı*, 2. Tom, Almatı 1961, s. 145-210. (Maşhur Hoca Cusipbek Nüşası). Araştırmaya konu olan motifin değişik bir şekline Başkurt destanı *Akbuzat*'ta destanında tesadüf edilmektedir. Destanda Ural Batır, Şulgen'in sığındığı gölün suyunu içerek gölü kurutmayı düşünür. Burada farklı olarak başkalarının değil, bizzat kahramanın bu olağanüstü eylemi gerçekleştirmesi söz konusudur. Bkz. Metin Ergun-Gaynislam İbrahimov, **Başkurt Halk Destanları**, Ankara 2000, s. 45.

³⁰ **Kazak Halk Âdebiyeti-Erteğiler**, 4. c., 16-17.

³¹ age, 18-22.

³² **Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmacılık Tarihinin Oçerki**, 391-418.

³³ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şakir İbrayev, **Epos Âlemi**, Almatı 1993, s. 77-78.